




HUBERT MIELNIK

 <https://orcid.org/0000-0002-6299-742X>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

*Porady prawne udzielane na łamach Nowego Kuriera Warszawskiego w latach 1940–1944**

Abstract

Legal Advice Given in *Nowy Kurier Warszawski* (1940–1944)

The article presents a study dedicated to the analysis of legal advice given in *Nowy Kurier Warszawski*, a Polish-language German newspaper published in the General Government during World War II. The publication is primarily based on an analysis of press sources, employing a quantitative research methodology. It aims to answer the following research questions: How much advice was given each year? What was the average distribution per issue? Which legal fields were covered by the legal advice, and in which fields was the most advice given? What was the distribution between legal advice regarding pre-war law and German legislation? What were the main types of cases (problems) within each category of the provided legal advice? To what extent, if at all, was legal advice instrumental in imposing the German perspective (interpretation of the law)? Through the analysis of the legal advice provided to readers, the author intends to present a partial picture of everyday life in the General Government. The thesis of the article posits that the legal advice published in *Nowy Kurier Warszawski* primarily had an informational character for the residents of the General Government, often concerning issues that extended far beyond the legal sphere. They were not a tool of propaganda for the German authorities' legal system.

Keywords: reptile press, General Government, occupation, propaganda, everyday life

Słowa kluczowe: prasa gadzinowa, Generalne Gubernatorstwo, okupacja, propaganda, życie codzienne

1. Wprowadzenie

Głównym celem wydawania w Generalnym Gubernatorstwie (dalej: GG) polskojęzycznej prasy niemieckiej, tak zwanej prasy gadzinowej, było rozpowszechnianie nazistow-

skiego przekazu propagandowego dotyczącego wydarzeń polityczno-gospodarczych¹. Dodatkowo prasa gadzinowa miała kreować wyobrażenie praworządności niemieckich rządów okupacyjnych, jak określił to Tadeusz Cieślak: „Były one [władze niemieckie – przyp. H.M.], zdaniem pisma, strażnikami prawa, które bez sądu nikogo nawet nie dotkną. Służyły tej tezie informacje o działalności sądów karzących za różne przestępstwa, często bardzo drobne [...]”². Polskojęzyczna prasa niemiecka w GG była więc także instrumentem propagandy prawa³. Rola tych periodyków jest powszechnie znana, nie wymaga ona większego komentarza.

Zniuansowany charakter miał stosunek ludności GG do codziennej prasy polskojęzycznej. Zdawano sobie sprawę z propagandowego charakteru publikowanych artykułów, jednocześnie starając się wyłuskać z nich rzetelne informacje. Tomasz Szarota, w klasycznym opracowaniu dotyczącym życia codziennego pod okupacją niemiecką, uznał, że ważną rubrykę *Nowego Kuriera Warszawskiego* (dalej: NKW) stanowiły porady prawne⁴. Autor nie argumentuje, co wpłynęło na taką ocenę tego działu, dlaczego miałyby one być ważne dla czytelników. Przedmiotem badania uczyniono więc porady prawne udzielane na łamach NKW. W ramach badań wstępnych wykluczono istnienie oddzielnych rubryk z poradami prawnymi w pozostałych pismach codziennych publikowanych w GG – stąd konieczność ograniczenia się do analizy wyłącznie numerów NKW.

Szeroko pojęta problematyka prawna pojawiała się na łamach NKW w zasadzie od początku istnienia tego dziennika, w różnego rodzaju artykułach. Wszystkie te rodzaje publikacji, pomimo ich ważnego charakteru, zarówno propagandowego, jak i poznawczego, znajdują się poza obszarem założonych badań. Problematyka propagandy prawa i wykreowanego obrazu prawa w niemieckiej prasie gadzinowej stanowi jeszcze niezbadany obszar. Z perspektywy niniejszego opracowania ważne jest jednak, że po pierwsze problematyka prawna pojawiała się od początku na łamach NKW, po drugie początków udzielanych porad prawnych można dopatrzeć się w rubryce „Odpowiedzi czytelnikom”. Do redakcji NKW zwracano się z różnego rodzaju pytaniami dotyczącymi porad z zakresu prowadzenia gospodarstwa, medycyny oraz kwestii prawnych. Zapewne liczba przesyłanych pytań oraz skomplikowana materia były powodem wyodrębnienia specjalnej rubryki, poświęconej tylko odpowiedziom na problemy prawne.

Poza szczegółowymi pytaniami badawczymi, które zostaną w następnej kolejności scharakteryzowane, badanie ma dać częściowy, pośredni obraz rzeczywistości prawnej w GG z perspektywy zwykłych ludzi, czytelników NKW, którzy zwracali się ze swoimi problemami (wątpliwościami) prawnymi do prasy codziennej. Przekaz ten, siłą rzeczy, będzie niepełny, będzie bowiem obejmował tylko pewien wycinek, dodatkowo przefiltrowany przez redakcję NKW. Analiza ma wskazać między innymi, jakie były najczęściej pojawiające się problemy prawne ludności GG, jaki wpływ na życie miały licznie wydawane przepisy władz niemieckich? Autor liczy na to, że w ten sposób wzbogacona zostanie wiedza na temat życia codziennego pod okupacją w GG.

Celem badania będzie odpowiedź na pięć postawionych pytań badawczych, do czego niezbędne będzie użycie dwóch różnych ujęć metodologicznych. Trzy pierwsze pytania,

¹ Madajczyk, *Polityka III Rzeszy*, t. 2, 168–70.

² Cieślak, „Hitlerowskie czasopismo”, 165.

³ Na temat propagandy prawa i jej roli zob. Kuisz, *Propaganda bezprawa*, 66–71.

⁴ Szarota, *Okupowanej Warszawy*, 323.

opracowane w ramach części pierwszej, mają charakter ilościowy: ile porad udzielono w poszczególnych latach, jaki był średni rozkład na numer? Jakich dziedzin prawa dotyczyły porady, i których z nich najwięcej? Jaki był rozkład pomiędzy poradami prawnymi dotyczącymi prawa przedwojennego a ustawodawstwa niemieckiego? Odpowiedzi na te pytania mają pośrednio dać obraz tego, w jakich okresach w GG istniał największy obrót prawny; jakich gałęzi prawa dotyczyły główne problemy (wątpliwości) prawne; jaki był wpływ ustawodawstwa niemieckiego na okupacyjną rzeczywistość prawną; jak duży pozostał wpływ prawa przedwojennego.

W części drugiej, odpowiadając na dwa kolejne pytania badawcze, Autor przeanalizuje i wskaże, jakie były najważniejsze rodzaje spraw w ramach poszczególnych kategorii, których dotyczyły pytania czytelników NKW. Omówione zostaną również porady prawne udzielone w odniesieniu do konkretnych narodowości – Białorusinów, Niemców, Ukraińców i Żydów. Oddzielnie scharakteryzowane zostaną, z uwagi na ich liczbę i przez to duże znaczenie dla odbiorców, porady udzielane Polakom przebywającym na robotach przymusowych w Rzeszy. Autor postara się także ustalić, czy, i jeżeli tak, to w jakim stopniu, porady prawne były wykorzystywane instrumentalnie do narzucania niemieckiej perspektywy (interpretacji prawa).

Wstępna teza artykułu zakłada, że pomimo bezkompromisowego stosunku polskich władz podziemnych do prasy gadzinowej, porady prawne publikowane w NKW miały przede wszystkim charakter informacyjny dla mieszkańców GG, często w odniesieniu do zagadnień znacznie wykraczających poza obszar prawny. Nie były instrumentem propagandy prawa władz GG.

Literatura dotycząca niemieckiej prasy polskojęzycznej⁵ w GG doczekała się licznych opracowań zarówno monograficznych, jak i specjalistycznych. Spośród najważniejszych wymienić należy pozycje autorstwa Lucjana Dobroszyckiego⁶, Stanisławy Lewandowskiej⁷, Moniki Napory⁸, Władysławy Wójcik⁹. W ostatnim czasie interesującą, z punktu widzenia podejścia badawczego, monografię wykorzystującą ogłoszenia drobne do charakterystyki życia codziennego w GG opublikował Sebastian Piątkowski¹⁰. W odniesieniu do prac historycznoprawnych Konrad Graczyk traktuje artykuły relacjonujące wydane wyroki niemieckich sądów specjalnych jako jedno ze źródeł do badania działalności tych sądów¹¹.

2. Metodologia badań

Przy tak zakreślonych celach badania podstawę źródłową musiały stanowić numery NKW. W pracy wykorzystano wersje elektroniczne, znajdujące się w zasobach Biblioteki

⁵ W GG ukazywała się także prasa niemieckojęzyczna. Więcej na ten temat zob. Kołtunowski, *Strategia propagandy*.

⁶ Dobroszycki, *Reptile Journalism*.

⁷ Lewandowska, *Prasa okupowanej Warszawy*.

⁸ Napora, *Gadzinowe narracje*.

⁹ Wójcik, *Prasa gadzinowa*.

¹⁰ Piątkowski, *Życie codzienne*.

¹¹ Graczyk, „Pierwszy Sondergericht”, 179–219; Graczyk, „Z organizacji”, 79–126.

Narodowej, pomocniczo sięgnięto także po akty prawne pochodzące zarówno sprzed 1939 r., jak i z okresu okupacyjnego, oraz najważniejsze pozycje literatury przedmiotu.

Z uwagi na redakcję udzielanych porad prawnych, w których zawarte były tylko dane pytającego oraz udzielona odpowiedź, bez zadanego pytania, niemożliwa była ocena jakościowa udzielanych porad, w jakim stopniu były one słuszne i prawidłowe. Czasami prowadziło to także do trudności z ich klasyfikacją. W celu odpowiedzi na wskazane na początku pytania badawcze każda opinia prawna została przypisana do jednej z sześciu kategorii: prawo prywatne, prawo karne, prawo administracyjne, prawo finansowe, prawo pracy i ubezpieczeń społecznych, oraz inne. Jako zasadę przyjęto, że jedna porada prawna może być przypisana tylko do jednej kategorii, czasami bowiem porady były wielowątkowe, dotyczyły różnych problemów wskazanych przez jedną osobę. W takich sytuacjach klasyfikowano tylko tę odpowiedź redakcji, która była najobszerniejsza lub najistotniejsza w udzielanej poradzie.

Jeżeli treść opinii na to pozwalała, poszczególne porady były także kategoryzowane jako dotyczące przedwojennego prawa polskiego albo ustawodawstwa niemieckiego. Przez ustawodawstwo niemieckie rozumiano zarówno prawo obowiązujące na obszarze Rzeszy Niemieckiej przed i po 1 września 1939 r., jak i ustawodawstwo wprowadzone w GG.

W sytuacjach gdy odpowiedź na pytanie prawne ujawniała problem dotyczący konkretnej narodowości (dotyczących nie tylko osób fizycznych, ale wszystkich podmiotów prawa), była ona zaliczana do jednej z kategorii podzielonych według narodowości na: białoruską, niemiecką, ukraińską albo żydowską. Przy czym przez narodowość niemiecką rozumiano także problematykę osób posiadających obywatelstwo Rzeszy (*Reichsdeutsche*), *Deutschstämmige*, *volksdeutsche*, osób chcących wpisać się na listę niemiecką oraz służyć w niemieckiej armii. Do tych kategorii zaliczano odpowiedzi udzielone nie tylko kiedy na przykład pytanie zadał Żyd, ale także w sytuacjach, gdy porada, niezależnie od tego, kto zadał pytanie, dotyczyła na przykład problematyki definicji Żyda czy statusu żydowskich przedsiębiorstw. Oddzielnie kategoryzowano porady prawne dotyczące problemów prawnych ludności polskiej znajdującej się na obszarze Rzeszy, głównie przebywających na robotach przymusowych.

W drugiej części artykułu, poświęconej analizie jakościowej porad prawnych omówione zostaną reprezentatywne rodzaje spraw, te które pojawiały się najczęściej. Autor zwróci uwagę także na porady prawne, które związane były ze specyficznymi, okupacyjnymi warunkami. Starano się także odnaleźć i opatrzyć stosownym komentarzem te porady prawne, które przedstawiały istotny lub interesujący problem prawny. Wyodrębniono i omówiono także na samym początku analizy opinie prawne mające charakter ogólny, które dotyczyły istoty porządku prawnego GG.

W cytowanych poradach prawnych zachowano – zgodnie z oryginałem – treść, pisownię (dlatego np. słowo „żyd” w różnych odmianach, jest zapisane małą literą) oraz interpunkcję.

3. Analiza ilościowa porad prawnych udzielanych na łamach Nowego Kuriera Warszawskiego

Pierwszy numer NKW zawierający wyodrębnioną rubrykę porad prawnych ukazał się 14 grudnia 1940 r. Rubryka ta zaczynała się adnotacją:

Z dniem dzisiejszym pismu naszemu przybyła nowa rubryka. Powstanie jej zawdzięczają sobie Czytelnicy sami, przynajmniej ci, którzy zasypywali nas listami i zapytaniami, które częstokroć wykraczały już poza ramy właściwej pracy redakcyjnej. Nie chcąc jednak pozostawiać tych listów bez odpowiedzi, gdyż zdawaliśmy sobie sprawę z tego, że w obecnych warunkach pismo nasze jest dla wielu ludzi jedyną instancją, do której mogą się zwracać, przeto powierzyliśmy te sprawy specjalistcie, mianowicie mgr. Praw p. F. Wysockiemu, który odtąd będzie redagował nasz dział porad prawnych¹².

Wskazany w adnotacji autor porad prawnych to magister prawa Franciszek Wysocki¹³, który oprócz redagowania działu porad prawnych NKW pod koniec 1940 r. pełnił także funkcję redaktora naczelnego *Wiadomości Międzyzwiązkowej Spółdzielni Powierniczej*¹⁴. W później analizowanych numerach NKW nie odnaleziono żadnej informacji dotyczącej zmiany autora udzielanych porad prawnych. Również wykazy autorów i współpracowników NKW nie wspominają o innym autorze cyklu porad prawnych. Można więc założyć, że Wysocki sprawował tę funkcję przez cały okres ukazywania się rubryki.

Polskie władze konspiracyjne wzywały od początku trwania okupacji do bojkotu prasy gadzinowej, ale, jak wskazano w samym *Biuletynie Informacyjnym*: „Zrozumienie warunków życia gospodarczego, konieczność ogłoszeń, znajomość rozporządzeń itp. sprawia, że zachęta ta nie przekształciła się w kategoryczny zakaz”¹⁵. Sytuacja zmieniła się od 3 maja 1942 r., piątkowe wydania NKW objęte zostały bowiem całkowitym bojkotem przez Kierownictwo Walki Cywilnej¹⁶. Szarota ocenia, że wybór konkretnego dnia tygodnia na bojkot mógł być spowodowany albo chęcią przypomnienia dnia wybuchu wojny, albo faktem ukazywania się rubryki porad prawnych¹⁷. Wydaje się, że nie jest to prawdopodobny powód ogłoszonego bojkotu, bowiem objął on „cały teren G. Gubernii i wszelkich gadzinówek warszawskich, krakowskich, lubelskich, radomskich, lwowskich”¹⁸. Jak już wskazano, rubryka porad prawnych ukazywała się wyłącznie w NKW.

¹² NKW 294 (1940), 5.

¹³ *Biuletyn Informacyjny* 122(18) (1942), 5. Nie potwierdzono dokładnie powojennych losów Wysockiego. W świetle opublikowanych badań nie został on pociągnięty do odpowiedzialności prawnej za pracę w redakcji NKW. Schnepf, *Losy pracowników*.

¹⁴ Wójcik, *Prasa gadzinowa*, 228.

¹⁵ *Biuletyn Informacyjny* 120(16) (1942), 2.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Szarota, *Okupacyjnej Warszawy*, 321, 323.

¹⁸ *Biuletyn Informacyjny* 120(16) (1942), 2.

Tabela 1. Liczba udzielonych porad prawnych w NKW

Rocznik	Liczba numerów NKW z rubryką „Porady prawne”	Liczba udzielonych porad prawnych w roczniku	Średnia liczba porad prawnych w jednym numerze
1940	2	26	13
1941	52	1299	25
1942	51	1034	20
1943	44	771	18
1944	23	214	9
Łącznie	172	3344	19

Źródło: opracowanie własne autora.

Rubryka porad prawnych ukazywała się cyklicznie, co do zasady w każdym piątkowym numerze NKW. W latach 1941–1942 zdarzały się pojedyncze przypadki, kiedy rubryka ta publikowana była w wydaniu sobotnio-niedzielnym. Od 1943 r. co raz częściej zaburzony zostaje rytm cotygodniowych publikacji, w 1944 r. rubryka ukazuje się już bardzo nieregularnie. Wpływ na to ma zapewne zmniejszenie się liczby pytań przesyłanych do redakcji przez czytelników. Pytania prawne kierowali czytelnicy ze wszystkich dystryktów GG oraz przebywający w Rzeszy. Ostatni numer NKW, w którym zamieszczono porady prawne, ukazał się 12 lipca 1944 r. Łącznie ukazały się 172 numery NKW zawierające rubrykę „Porady prawne”, udzielono w nich 3344 porady, średnio w jednym numerze publikowano 19 porad prawnych.

Dla zobrazowania, do kogo docierały porady, wskazać należy, że średni nakład NKW był bardzo wysoki i przekraczał 200 tysięcy egzemplarzy¹⁹, jako jeden z dwóch tytułów prasy codziennej kolportowany był na obszarze całego GG oraz dostępny był dla prenumeratorów na obszarze Rzeszy. Piątkowski w odniesieniu do przebadanych ogłoszeń drobnych z niemieckiej prasy polskojęzycznej podkreśla, że było to narzędzie komunikacji społecznej prawie wyłącznie mieszkańców dużych miast²⁰. Podobną tendencję można zauważyć w przypadku osób przesyłających do redakcji NKW pytania prawne. Dominowały pytania od osób z dużych miast, przede wszystkim Warszawy, chociaż pojawiały się także pytania z mniejszych miejscowości z całego GG (np. Terespoła²¹ czy Zwierzyńca²²). Zdarzały się także pytania pochodzące od osób zamieszkujących wsie (np. Borki niedaleko Radzymina²³ czy Nakwasin z okolic Płocka²⁴). Dużo pytań prawnych pochodziło od Polaków z Rzeszy. Z uwagi na często anonimowe opisy zadających pytania lub brak wskazania danych pozwalających na konkretną identyfikację (przykłady określeń z tylko jednego numeru: „Marian ze Szpitala”, „Właściciel domu”,

¹⁹ Piątkowski, *Życie codzienne*, 27.

²⁰ *Ibid.*, 210.

²¹ NKW 132 (1941).

²² NKW 144 (1941).

²³ NKW 131 (1942).

²⁴ NKW 138 (1941).

„Zrzuwany”, „Beligijczyk”²⁵) nie jest możliwe stworzenie portretu zbiorowego osób przesyłających pytania prawne do NKW ani wyróżnienie konkretnych cech, na przykład płci pytających. Warto także wspomnieć, że parokrotnie pojawiła się w rubryce adnotacja, prośba od redakcji NKW, aby wszystkie rękopisy w sprawie porad prawnych były sporządzane czytelnie, najlepiej na maszynie, z podaniem wyraźnego adresu²⁶.

Dokładny rozkład liczby udzielonych porad w poszczególnych rubrykach obrazuje tabela 1. Rocznik 1940, ze względu na nieliczny materiał – opublikowano bowiem tylko dwie rubryki – nie daje podstaw do analiz porównawczych. Najpełniejszymi rocznikami były 1941 i 1942, wtedy ukazało się najwięcej rubryk i samych porad prawnych. W kolejnych latach liczba porad prawnych znacznie spadła. W ostatnim roku publikacji porad prawnych – 1944, ukazywały się one już bez zachowanego cyklu, porad było bardzo mało, co wynikało na pewno z niewielkiej liczby przesyłanych pytań. W kolejnych latach zmienia się także struktura rodzajowa udzielanych porad.

Tabela 2. Rozkład udzielonych porad prawnych w NKW w ramach poszczególnych kategorii

Kategoria	Prywatne	Karne	Adminis- tracyjne	Finansowe	Pracy	Inne	Łącznie
Rocznik							
1940	8	0	9	0	3	6	26
	31%	0	35%	0	12%	23%	
1941	426	41	288	42	234	268	1299
	33%	3%	22%	3%	18%	21%	
1942	324	15	180	26	152	337	1034
	31%	1%	17%	3%	15%	33%	
1943	293	23	94	14	102	245	771
	38%	3%	12%	2%	13%	32%	
1944	108	12	18	4	17	55	214
	50%	6%	8%	2%	8%	26%	
Łącznie	1159	91	589	86	508	911	3344
	35%	3%	18%	3%	15%	27%	

Źródło: opracowanie własne autora.

Z podziału porad prawnych na poszczególne kategorie zaobserwować można, jakich rodzajów spraw głównie dotyczyły problemy prawne czytelników NKW. Dane ukazane w tabeli 2 wskazują, że łącznie najwięcej porad udzielono z zakresu prawa prywatnego (35%), prawa administracyjnego (18%) oraz prawa pracy i ubezpieczeń społecznych (15%). Stosunek pomiędzy poszczególnymi rodzajami spraw różnił się w konkretnych rocznikach. Prawie zawsze dominowało prawo prywatne. Relatywnie mało porad praw-

²⁵ NKW 132 (1941).

²⁶ NKW 81 (1941), 4; NKW 131 (1942), 2.

nych udzielonych zostało z zakresu prawa karnego oraz prawa finansowego. W każdym z roczników około 30% udzielonych porad prawnych było niemożliwe do wyraźnego sklasyfikowania lub nie miało prawnego charakteru. Dostrzegalny jest także spadek pomiędzy kolejnymi rocznikami liczby porad udzielonych z zakresu prawa administracyjnego, w 1941 r. było to 22%, w 1943 r. 12%, a w ostatnim roczniku 1944 już tylko 8%.

Tabela 3. Prawo, którego dotyczyły porady prawne publikowane w NKW

Prawo, którego dotyczyła porada	Przedwojenne prawo polskie	Ustawodawstwo niemieckie
1940	5	16
1941	387	588
1942	278	396
1943	255	269
1944	109	51
Łącznie	1034	1320
	44%	56%

Źródło: opracowanie własne autora.

W odniesieniu do wszystkich udzielonych porad prawnych rozkład pomiędzy przedwojennym prawem polskim a ustawodawstwem niemieckim wynosi 44% (prawo polskie) do 56% (ustawodawstwo niemieckie). Nieznacznie przeważały więc problemy prawne związane z nowo wprowadzonym ustawodawstwem okupacyjnym. W liczbach bezwzględnych tylko w ostatnim roczniku 1944, udzielono więcej porad prawnych dotyczących prawa polskiego, we wszystkich pozostałych rocznikach odnotowano więcej problemów związanych z ustawodawstwem niemieckim, przy czym zauważyć należy, że w 1943 r. ten stosunek jest prawie równy.

Tabela 4. Liczba porad prawnych udzielonych w NKW, dotyczących pytań związanych ze statusem prawnym poszczególnych narodowości

Narodowość	Białorusini	Niemcy	Ukraińcy	Polacy w Rzeszy	Żydzi
1940	0	2	0	0	1
1941	1	19	7	35	37
1942	6	7	5	70	19
1943	2	1	3	82	13

1944	0	0	0	8	2
Łącznie	9	29	15	195	72

Źródło: opracowanie własne autora.

Porady prawne dotyczące poszczególnych grup narodowościowych stanowiły niewielki procent całości. Pojedyncze porady udzielone zostały w odniesieniu do ludności białoruskiej i ukraińskiej. W związku z szeroko pojętą ludnością niemiecką najwięcej porad ustalono w 1941 r., w późniejszych latach odnotowano już pojedyncze odpowiedzi. Porad prawnych dotyczących ludności (i mienia, w tym nieruchomości oraz przedsiębiorstw) żydowskich udzielono 72, z czego najwięcej (37 – ponad połowę), w 1941 r., a więc jeszcze przed rozpoczęciem bezpośredniej zagłady Żydów. W tabeli 4 przedstawiono także liczbę porad prawnych dotyczących statusu prawnego i problemów prawnych Polaków na obszarze Rzeszy.

4. Analiza jakościowa porad prawnych udzielanych na łamach *Nowego Kuriera Warszawskiego*

4.1. Problemy ogólnoprawne

Wśród licznie udzielanych porad prawnych pojawiały się również takie, w których ich autor – Franciszek Wysocki – odnosił się do pewnych cech funkcjonującego w GG porządku prawnego. Na jedno z pytań udzielono odpowiedzi: „Czy wojsko względnie policja obowiązane są płacić za zajęte lokale nie wiemy, gdyż sprawę tę regulują wewnętrzne przepisy i zarządzenia, które nie są dostępne osobom postronnym”²⁷. W odpowiedzi tej scharakteryzowano jedną z najważniejszych cech porządku prawnego GG – tajność, wyrażającą się w istnieniu licznych, niepublikowanych aktów prawnych, które nie były dostępne dla ogółu²⁸. W innej poradzie wskazano na złożoność systemu prawa GG i jego multicentryzmu: „Przepisy ogłoszone i obowiązujące na terenie Rzeszy mogą obowiązywać w Gub. Gen. dopiero po ogłoszeniu ich przez tutejsze władze”²⁹. Wynika z tego, że GG stanowiło odrębny od Rzeszy obszar prawny, na którym prawo z Rzeszy nie obowiązywało automatycznie. Chociaż kwestia ta jest bardziej złożona³⁰. Opisano także niepewność prawa wynikającą z procesu jego zmiany i dostosowywania go do okupacyjnych warunków: „Niestety nie możemy Panu dać dokładnej odpowiedzi ponieważ dawniejsze przepisy polskie, dotyczące sprawy poruszanej przez Pana, są zmieniane

²⁷ NKW 33 (1941), 4.

²⁸ Więcej na ten temat zob. Mielnik, „Nazistowski kolonializm”, 101–32; Uruszczak, „Perwersyjne funkcje”, 681–707.

²⁹ NKW 150 (1941), 3.

³⁰ Więcej na ten temat zob. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo*, 341–4.

przez miejscowe władze administracyjne³¹. W jednej z opinii scharakteryzowano system sądownictwa w GG, odnosząc się jednocześnie do problemu dużej liczby chętnych do pracy urzędniczej w sądach:

Na ternie Gub. Gen. są sądy niemieckie i polskie. Sądy niemieckie rozpatrują sprawy przeciwko osobom fizycznym i prawnym niemieckim, sądy polskie sprawy osób fizycznych i prawnych polskich. W sądach polskich urzędują sędziowie i urzędnicy polscy, rozprawy odbywają się w języku polskim. – Należy przypuszczać, że wobec wielkiej ilości kandydatów zatrudnienie nowych urzędników napotyka na znaczne trudności. Może Pan jednak w tej ostatniej sprawie robić starania, których wynik będzie zdaje się ujemny³².

W ostatnim zdaniu powyższego cytatu autor opinii wyraził swoją opinię na temat sensowności i skuteczności podejmowania określonych działań. Tego typu własnych odautorskich opinii dotyczących sensu podejmowania określonych działań było dużo więcej, pojawiały się takie stwierdzenia, jak: „ze względu na rodzaj czynu, prośba pewnie nie będzie uwzględniona”³³, „starania są bezcelowe o koncesję”³⁴, albo „trudności może Pan mieć”³⁵. Jeszcze bardziej wyraźne zdanie było przedstawiane w opiniach dotyczących sytuacji Polaków w Rzeszy, zostaną one przywołane w dalszej części tekstu. Przy udzielaniu odpowiedzi Wysocki powoływał się także na przedwojenne orzecznictwo Sądu Najwyższego, między innymi na orzeczenia: S.C. 49/1888³⁶, N. 38/1921³⁷, N. 171/1924³⁸.

4.2. Prawo prywatne

Porady z zakresu prawa prywatnego stanowiły zdecydowanie najliczniejszą kategorię. Dominowały przede wszystkim dwa rodzaje pytań: o szeroko pojęte problemy z lokalami mieszkalnymi, zarówno z perspektywy lokatorów, jak i właścicieli, oraz z zakresu prawa rodzinnego, związane ze ślubami, separacją, możliwością orzeczenia rozwodu i alimentacją członków rodziny. Publikowano także odpowiedzi na pytania mające procesowy charakter, ale były to pojedyncze przypadki, które dotyczyły takich problemów, jak między innymi: możliwości złożenia wniosku o wyłączenie sędziego³⁹, przyspieszenia sprawy w sądzie⁴⁰, nieobecności na rozprawie ze względu na spóźniony pociąg⁴¹ czy błędu w protokole z rozprawy⁴².

³¹ NKW 246 (1941), 3.

³² NKW 50 (1942), 3.

³³ NKW 197 (1942), 3.

³⁴ NKW 263 (1942), 3.

³⁵ NKW 43 (1943), 3.

³⁶ NKW 84 (1942), 3.

³⁷ NKW 234 (1941), 3; NKW 56 (1942), 3.

³⁸ NKW 79 (1942), 3.

³⁹ NKW 186 (1941), 3.

⁴⁰ NKW 96 (1942), 3.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² NKW 269 (1942), 3.

4.2.1. Część ogólna

W zakresie części ogólnej prawa cywilnego najbardziej uwidaczniały się problemy związane ze śmiercią oraz zaginięciami osób fizycznych. Pojawiały się pytania o możliwość i warunki uznania członków rodziny (męża⁴³, żony⁴⁴, ojca⁴⁵) za zmarłych czy sposobu na ustanowienie kuratora majątku nieobecnego⁴⁶. Interesujący problem prawny został przedstawiony w numerze NKW z 13 czerwca 1941 r. Czytelniczka ze Skarżyska-Kamiennej zawarła umowę sprzedaży nieruchomości, wpłaciła całą należną sumę sprzedaży, ale w GG do ważności sprzedaży nieruchomości niezbędna była zgoda starosty powiatowego⁴⁷. W tej konkretnej sprawie, zanim starosta podjął decyzję, zmarł sprzedający. Starosta nie wyraził zgody na sprzedaż nieruchomości. W poradzie odpowiedziano, że w tej sytuacji umowa sprzedaży jest nieważna, należało zażądać zwrotu wpłaconej ceny sprzedaży od kuratora spadku i zabezpieczyć roszczenie na hipotecę nieruchomości. Zalecano powierzenie sprawy adwokatowi⁴⁸. Liczne były także pytania o formę czynności prawnych, głównie w odniesieniu do sprzedaży nieruchomości, na przykład o możliwość sporządzenia aktu notarialnego bez obecności kupującego albo o ważność sprzedaży nieruchomości bez wpisu do księgi hipotecznej⁴⁹.

4.2.2. Prawo rzeczowe

W zakresie prawa rzeczowego, oprócz klasycznych problemów związanych na przykład ze współwłasnością czy możliwością obciążania nieruchomości hipoteką, sporo było pytań związanych bezpośrednio z rzeczywistością polityczno-gospodarczą okupacji. Do GG trafiła bardzo duża liczba uchodźców z ziem II Rzeczypospolitej wcielonych bezpośrednio do Rzeszy⁵⁰. Wysiedlana ludność pozostawiała swoje majątki, które na podstawie rozporządzenia o traktowaniu majątku obywateli b.[yłego] państwa polskiego z 17 września 1940 r.⁵¹ podlegały zajęciu (aresztowi). Na mocy tego rozporządzenia majątek „obywateli b. państwa polskiego” w Rzeszy Niemieckiej oraz w ziemiach wcielonych uległ zajęciu poprzez nałożenie komisarycznego zarządu albo konfiskacie. Konfiskata mogła być przeprowadzona, gdy majątek ten był potrzebny dla dobra ogólnego, w szczególności w interesie obrony Rzeszy lub utwierdzenia niemczyzny albo gdy właściciele lub inni uprawnieni osiedlili się na tych obszarach po 1 października 1918 r. Właściciele zajętych i skonfiskowanych majątków dopytywali się redakcję NKW o możliwości wypłaty „dywidendy” z tytułu korzystania z ich majątku⁵², w celu odzyskania rzeczy zale-

⁴³ NKW 287 (1942), 3.

⁴⁴ NKW 149 (1943), 3.

⁴⁵ NKW 239 (1943), 3.

⁴⁶ NKW 55 (1943), 3.

⁴⁷ Więcej na ten temat zob. Mielnik, *Sądownictwo polskie*, 173–4.

⁴⁸ NKW 138 (1941), 3.

⁴⁹ NKW 149 (1943), 3.

⁵⁰ Szacuje się w literaturze, że przymusowe przesiedlenia z Rzeszy do GG mogły objąć ok. 450 tys. osób. Eberhardt, *Przemieszczenia ludności*, 20. Więcej na ten temat zob. Wardzyńska, *Wysiedlenia ludności*.

⁵¹ Verordnung über die Behandlung von Vermögen der Angehörigen des ehemaligen polnischen Staates vom 17. September 1940 (RGBl, t. 1, 170).

⁵² NKW 143 (1942), 2.

cano pisanie podań w języku niemieckim do właściwego starosty (Landrata), przy czym informowano o bezskuteczności takich kroków⁵³. Osoby przesiedlone na teren GG mogły się starać o przydział zarządu nad gospodarstwami Niemców, którzy przenieśli się do Rzeszy. Wnioski w tej sprawie rozpatrywał wydział wyżywienia i rolnictwa w urzędzie szefów dystryktów⁵⁴. Ze względu na duże dysproporcje pomiędzy wysiedlonymi z GG a przesiedlonymi na ten obszar zgoda na uzyskanie zarządu takim majątkiem była bardziej teoretyczna. Zadawano także pytania o stan prawny majątków, które znalazły się na obszarach wschodnich⁵⁵. W maju 1943 r. czytelnik z Łowicza pytał o możliwość odzyskania skonfiskowanej przez niedookreślony „Związek” parceli we Lwowie. Redakcja NKW doradzała udanie się osobiście do Lwowa i uzyskanie stosowanych informacji o podstawie prawnej użytkowania działki oraz możliwości jej odzyskania w starostwie miejskim⁵⁶.

4.2.3. Prawo zobowiązań

W zakresie zobowiązań dominowały pytania ogólnej natury, dotyczące poszczególnych rodzajów umów, przede wszystkim umowy sprzedaży, ale także na przykład komisu, pożyczki, dzierżawy, możliwości obrotu ziemią dzierżawną. Pojawiały się pytania o niedozwoloną lichwę, przedawnienie roszczeń, rękojmię za wady fizyczne rzeczy. Nie miały one szczególnego, okupacyjnego charakteru, oparte były na przepisach kodeksu zobowiązań z 1933 r. Publicyzacja prawa prywatnego prowadzona przez władze niemieckie widoczna była w pytaniach dotyczących sprzedaży nieruchomości, między innymi związanych z ceną, która nie mogła przewyższać 1/3 ceny przedwojennej danej nieruchomości⁵⁷, oraz z koniecznością uzyskania zgody właściwego starosty dla ważności aktu notarialnego sprzedaży nieruchomości⁵⁸.

4.2.4. Prawo rodzinne

Problemy prawa rodzinnego, których dotyczyła także całkiem spora liczba porad prawnych, również jak w przypadku prawa zobowiązań nie miały, co do zasady, specjalnego, okupacyjnego charakteru. Zadawane pytania dotyczyły między innymi adopcji⁵⁹, separacji⁶⁰, możliwości unieważnienia małżeństwa⁶¹, prawnych skutków zaręczyn⁶², bezpłodności a ważności małżeństwa⁶³ czy ślubów cywilnych w GG⁶⁴.

⁵³ NKW 4 (1941), 4.

⁵⁴ NKW 109 (1941), 3.

⁵⁵ NKW 56 (1942), 3.

⁵⁶ NKW 115 (1943), 3.

⁵⁷ NKW 162 (1943), 3.

⁵⁸ NKW 37 (1943), 3.

⁵⁹ NKW 39 (1941), 3; NKW 268 (1943), 3.

⁶⁰ NKW 138 (1943), 3.

⁶¹ NKW 102 (1942), 3.

⁶² NKW 45 (1941), 3.

⁶³ NKW 126 (1943), 3.

⁶⁴ NKW 67 (1943), 3.

Wojenna i okupacyjna specyfika przejawiała się w pytaniach o możliwości alimentacji różnych członków rodziny – nieślubnych dzieci⁶⁵, rodziców przez dzieci⁶⁶, rodzeństwa⁶⁷, teściów⁶⁸. Zapewne istniejące okoliczności miały także wpływ na pytania związane z problemem dzieci pozostawionych bez opieki. W jednej z opinii opisano taką sprawę:

Znajoma Pani, której mąż jest w niewoli, zmarła, pozostawiając 4-letnie dziecko we własnym, urządzonym mieszkaniu. Administracja mieszkania zgłosiła mieszkanie jako wolne. [...] Jednocześnie ponieważ korespondowanie z ojcem dziecka, będącym w niewoli, jest utrudnione, [...] należy wystąpić do sądu o tymczasowe urządzenie opieki nad dzieckiem celem zabezpieczenia jego praw⁶⁹.

Dużo problemów z zakresu prawa rodzinnego odnaleźć można w opiniach prawnych, które dotyczyły Polaków znajdujących się na robotach przymusowych w Rzeszy.

4.2.5. Prawo spadkowe

W obszarze prawa spadkowego pytania dotyczyły głównie porządku spadkobrania. W jednym z pytań pojawił się na przykład taki wątek:

Ponieważ żona Pana i syn zginęli razem od bomby lotniczej i nie można ustalić, kto z nich dłużej pozostał przy życiu przy określeniu porządku dziedziczenia należy posługiwać się domniemaniami prawnymi, określonymi przez Kodeks Cywilny. [...] O ile więc nie będzie Pan mógł udowodnić, że syn Pana przeżył matkę – będzie musiało mieć miejsce domniemanie prawne, że żona przeżyła syna⁷⁰.

W poradach przewijały się także kwestie związane z testamentem własnoręcznym⁷¹ czy możliwością odsunięcia od działu spadku osób nieuprawnionych⁷². Jedno z pytań dotyczyło majątku zmarłego brata, który znajdował się na obszarze Rzeszy. Zastosowanie w tym przypadku miało wspomniane już rozporządzenie o traktowaniu majątku obywateli byłego państwa polskiego. Względem zajętego majątku nie można było dokonywać żadnych czynności prawnych, niemożliwe było więc przeprowadzenie podziału majątku i spadkobrania⁷³. Liczono także na wzbogacenie się dzięki zapisom testamentowym, chociażby poprzez kuzyna zamieszkującego południową nieokupowaną Francję (Vichy)⁷⁴.

⁶⁵ NKW 126 (1943), 3.

⁶⁶ NKW 109 (1943), 3; NKW 179 (1943), 3.

⁶⁷ NKW 127 (1941), 3.

⁶⁸ NKW 20 (1942), 3.

⁶⁹ NKW 20 (1943), 3.

⁷⁰ NKW 234 (1943), 3.

⁷¹ NKW 113 (1944), 3.

⁷² NKW 155 (1943), 3.

⁷³ NKW 295 (1941), 3.

⁷⁴ NKW 168 (1943), 3.

4.2.6. Prawo lokalowe

Polityka lokalowa znajdowała się w zainteresowaniu władz niemieckich. Wprowadzono do porządku prawnego GG dużo nowych rozwiązań prawnych, poddając stosunki lokatorskie silnym wpływom prawa administracyjnego. Sporo pytań dotyczących tej problematyki miało więc administracyjnoprawny charakter. Pytania z zakresu prawa lokalowego, relacji pomiędzy wynajmującymi i najemcami były tymi, które najczęściej się pojawiały na łamach rubryki „Porady prawne” NKW. Zazwyczaj dotyczyły one możliwości zmiany wysokości czynszu. Na podstawie rozporządzenia z 12 kwietnia 1940 r. niemożliwe było podwyższanie komornego ponad stan z dnia 31 sierpnia 1939 r. Lokatorzy szukali prawnych sposobów na skuteczne wyegzekwowanie obniżenia czynszu do norm przewidzianych prawnie, natomiast właściciele lokali starali się utrzymać ich wyższy poziom. Na łamach NKW dementowano nawet plotki, jakie pojawiały się w odniesieniu do mających nastąpić zmian w zakresie wysokości komornego⁷⁵. W związku z niepłaceniem czynszu pozostawała kwestia eksmisji lokatorów i sposobów na jej skuteczne przeprowadzenie. Poza tym dużo problemów pojawiających się na łamach NKW miało normalny, lokatorski charakter związany na przykład z immisjami sąsiedzкими, możliwością wypowiedzenia najmu, kosztami ponoszonych napraw czy kaucją⁷⁶.

4.2.7. Prawo handlowe i patentowe

Odrębna grupa pytań, dotycząca prawa handlowego, miała bardziej profesjonalny charakter. Pytań tych nie było statystycznie dużo. Do tej kategorii zaliczyć też można pytania o możliwość założenia własnego przedsiębiorstwa bądź warsztatu. Pytano także o firmę spółki jawnej⁷⁷, status wspólnika cichego⁷⁸, rejestr handlowy⁷⁹, definicję spółki handlowej⁸⁰ czy możliwość sprzedaży udziałów⁸¹.

Do redakcji NKW zgłaszały się osoby, które twierdziły, że dokonały pewnych wynalazków, na przykład ulepszenia silników samochodowych. Polecano im opatentowanie wynalazków w Urzędzie Patentowym (Warszawa, al. Szucha 25), a następnie porozumienie z właściwymi przedsiębiorstwami⁸². Jedna z udzielonych porad dotyczyła przekazania patentu firmie z Rzeszy, warto przytoczyć jej treść w całości, ponieważ pokazuje ona istniejące trudności (rozszerzająca interpretacja przez niemiecką firmę rozporządzenia pozwalającego na konfiskatę majątku Polaków w Rzeszy) i gorszą pozycję (postępowanie sądowe mogłoby być niekorzystne) polskich podmiotów prawa względem niemieckich:

Naszym zdaniem firma prowadząca z Panem pertraktacje w sprawie ewentualnego nabycia patentu mylnie interpretuje rozporządzenie Min. Spraw Wewnętrznych Rzeszy z dnia 28 września

⁷⁵ NKW 1 (1941), 6.

⁷⁶ NKW 216 (1941), 3; NKW 14 (1942), 3.

⁷⁷ NKW 222 (1941), 3.

⁷⁸ NKW 281 (1942), 3.

⁷⁹ NKW 68 (1942), 3.

⁸⁰ NKW 257 (1943), 3.

⁸¹ NKW 74 (1942), 3.

⁸² NKW 156 (1941), 3.

1940 r. o traktowaniu majątku obywateli b. Państwa Polskiego – gdyż mowa tam jest o obłożeniu aresztem „majątku” tychże obywateli – Radzilibyśmy jednak Panu sprawę załatwić polubownie, ponieważ wynik ewentualnego postępowania sądowego mógłby dla Pana wypaść niekorzystnie. – Suma otrzymana za odstąpienie patentu może być Panu przekazana po otrzymaniu odpowiedniego zezwolenia z Urzędu Dewizowego w Rzeszy⁸³.

4.3. Prawo karne

Zagadnienie, które jako jedyne powtarzało się w odniesieniu do prawa karnego, dotyczyło możliwości zastosowania w konkretnej sprawie amnestii Prezydenta RP z 2 września 1939 r.⁸⁴ Poza tym pytania związane były z różnymi szczegółowymi kwestiami, często, czy dany czyn w ogóle stanowi czyn zabroniony, oraz innych związanych z drobnymi przestępstwami, takimi jak: bigamia⁸⁵, oszustwo⁸⁶, przywłaszczenie⁸⁷ czy zniesławienie⁸⁸. Interesująca, z historycznego punktu widzenia, jest jedna z opinii, którą warto przytoczyć w całości:

Pisze Pan, że podczas oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 r. pozostawił sztab pułku artylerii z załogi warszawskiej znaczną ilość prowiantu w piwnicach jednej z restauracji warszawskich z tym, że prowiant ten, po kapitulacji Warszawy, miał być rozdany najuboższej ludności. Obecnie oficerowie będący w niewoli dopytują się, czy rzeczywiście ówczesne ich polecenie zostało wykonane. Jeżeli Pan stwierdził, że właściciel restauracji nie wypełnił polecenia, a przywłaszczył sobie cały prowiant powinien Pan o tym donieść policji oraz podać adresy oficerów, którzy odnośny prowiant u właściciela restauracji zostawili⁸⁹.

Padają także bardziej obszerne pytania, jak na przykład to zadane przez „Zropaczonego Ojca z prowincji” w październiku 1943 r.:

Niedawno dorosły mężczyzna zaczął 13-to letniego syna Pana, zaprowadził go do siebie do domu i tam zachował się w stosunku do chłopca nierządnie. – Zapytuje Pan czy i jaka odpowiedzialność karna grozi owemu mężczyźnie i czy również syn Pana mógłby być ukarany? [...] Fakt, że syn Pana nie protestował przeciwko czynom osoby dorosłej – nie ma znaczenia dla odpowiedzialności karnej z powyższego artykułu, ustawodawca bowiem żadnych warunków nie ustanowił [...] Sanckji w stosunku do syna nie potrzebuje Pan – naszym zdaniem – obawiać się⁹⁰.

Nie pojawiały się natomiast pytania o przestępstwa kryminalne. Z ciekawych, mających okupacyjny charakter, stanów faktycznych, pojawiła się też odpowiedź dotycząca zbezczeszczenia rasy na obszarze Rzeszy:

⁸³ NKW 216 (1941), 3.

⁸⁴ NKW 4 (1941), 3.

⁸⁵ NKW 104 (1941), 3.

⁸⁶ NKW 13 (1943), 3.

⁸⁷ NKW 149 (1942), 2.

⁸⁸ NKW 132 (1943), 3.

⁸⁹ NKW 9 (1941), 3.

⁹⁰ NKW 239 (1943), 3.

Sąd Specjalny do którego kompetencji m. in. należą te sprawy mógł za zbeczeszenie rasy w stosunku do znajomego Pana orzec karę od kilku lat ciężkiego więzienia do kary śmierci włącznie⁹¹.

Porady prawne dotyczyły także możliwości wypuszczenia zatrzymanych lub aresztowanych. W większości z tych odpowiedzi nie da się odgadnąć, o jaki dokładnie rodzaj pozbawienia wolności chodziło, oraz o jaki konkretnie organ zatrzymujący. Odpowiedzi te ograniczały się, co do zasady, do tego, że niemożliwa była zmiana sytuacji zatrzymanych. Czasami jedynie wskazywano adres organu, do którego można było złożyć wniosek, odwołanie.

Z zakresu prawa procesowego publikowano pytania dotyczące możliwości uzyskania skutecznego obrońcy procesowego, o skutki prawomocnego skazania⁹², możliwość wniesienia powództwa cywilnego wobec oskarżonego w trakcie procesu karnego, o wydanie zaświadczenia o zatarciu skazania⁹³, notowanie w policyjnych rejestrach, możliwość wzruszenia wyroku⁹⁴.

4.4. Prawo administracyjne

W obszarze porad udzielonych z zakresu prawa administracyjnego wyróżnić można kilka powtarzających się rodzajów pytań. Pierwszym z nich były pytania dotyczące kontyngentów, pytano się o możliwość zmniejszenia nałożonych kontyngentów⁹⁵, jak wyglądała droga odwoławcza w tym przedmiocie⁹⁶, o konsekwencje nieodstawienia kontyngentu⁹⁷, ale publikowano także bardziej skomplikowanego prawnie problemy, jak np. renty dożywotniej płaconej w naturze a wysokości kontyngentu⁹⁸. Redakcja NKW miała, co do zasady, negatywne informacje, przekazując, że nie ma większych szans na zmniejszenie nałożonych obciążeń.

Szczególny charakter miały pytania dotyczące możliwości uzyskania odszkodowania za straty wojenne poniesione na skutek działań wojennych prowadzonych w 1941 r. Sprawę odszkodowań za szkody spowodowane przez działania wojenne po 22 czerwca 1941 r. regulowało drugie rozporządzenie o odszkodowaniu za rzeczowe szkody wojenne w Generalnym Gubernatorstwie z 7 sierpnia 1941 r.⁹⁹ W odpowiedziach redakcji szczegółowo omawiano tryb i warunki uzyskania odszkodowań¹⁰⁰. Listów odnoszących się do szkód wojennych i możliwości uzyskania odszkodowania musiało przychodzić do redakcji NKW bardzo dużo, o czym zresztą wprost napisano, ponieważ we wrześniu 1942 r. w jednym z numerów ukazał się cały artykuł poświęcony trybowi udzielania

⁹¹ NKW 203 (1942), 2. Na temat roli sądownictwa specjalnego w Rzeszy zob. Graczyk, „Sądy specjalne”, 165–201.

⁹² NKW 127 (1942), 2.

⁹³ NKW 102 (1942), 3.

⁹⁴ NKW 161 (1943), 3.

⁹⁵ NKW 210 (1941), 3.

⁹⁶ NKW 49 (1944), 3.

⁹⁷ NKW 222 (1941), 3.

⁹⁸ NKW 241 (1941), 3.

⁹⁹ Zweite Verordnung über die Entschädigung von Kriegssachschäden im Generalgouvernement (Dz.R. GG 1941, nr 71, 463).

¹⁰⁰ NKW 288 (1941), 3.

odszkodowań¹⁰¹. Pytania o odszkodowania za szkody wojenne pojawiały się prawie do samego końca publikowania rubryki „Porady prawne”¹⁰².

Kolejna grupa pytań dotyczyła obostrzeń wprowadzonych przez władze niemieckie w przemieszczaniu się. Szukano porad prawnych przede wszystkim w zakresie możliwości sprowadzenia rodziny z ZSRR. Pytań tych musiało być bardzo dużo, ponieważ w marcu 1941 r. wydano ogólną informację, że: „Ponownie wyjaśniamy, że sprawy przesiedleńcze pomiędzy ZSRR a Rzeszą Niemiecką zostały załatwione w czerwcu ub. r. [w 1940 r. – przyp. H.M.]. Obecnie nie znamy możliwości sprowadzenia rodziny z Rosji Sow. Względnie wyjazdu do Rosji Sowieckiej”¹⁰³. Przesyłano zapytania o możliwość wyjazdu do innych krajów, na przykład USA¹⁰⁴. Z wyjazdami do innego państwa, a więc tak naprawdę ucieczką z GG powiązana była chęć uzyskania obywatelstwa innego państwa, na przykład Hiszpanii¹⁰⁵, a nawet Protektoratu Czech i Moraw¹⁰⁶.

Z czasem pojawił się problem osiedlania się w samej Warszawie. Władze niemieckie wydały zakaz meldowania się nowych osób będących nie-Niemcami w Warszawie¹⁰⁷. Rodziło to liczne wątpliwości, czy na przykład można przyjechać do Warszawy na pobyt krótkoterminowy, czy dzieci mogły przebywać w tym mieście w czasie pobierania nauki¹⁰⁸. Wątpliwości rodziło także tworzenie w Warszawie specjalnych dzielnic. Dla czytelników NKW niejasna była sytuacja prawna z tworzeniem dzielnicy niemieckiej, pytano się kilkakrotnie o zasięg tej dzielnicy¹⁰⁹, wysokość czynszu obowiązująca w tej dzielnicy¹¹⁰, a także o pozostawione oraz zniszczone mieszkania na tym obszarze¹¹¹.

Wspomniano już o prawnoadministracyjnych sposobach regulacji polityki mieszkaniowej w GG. Działalność Urzędów Mieszkaniowych (*Wohnungsamt*) uwidaczniała się w udzielanych w NKW poradach prawnych. Udzielono porad na temat na przykład obowiązku zgłoszenia wolnego lokalu, przymusowej zmiany lokalu, nakazu Urzędu Mieszkaniowego dotyczącego obowiązku wpuszczania właścicielki domu do piwnicy czy zasad przydziału mieszkań według obwieszczenia komisarycznego burmistrza Warszawy z 20 października 1943 r.¹¹² W poradach częstokroć dostrzec można złą sytuację mieszkaniową panującą w GG. Ujawniały się w odpowiedziach warunki wojenne, jak choćby:

Nie pisze Pani jak dalece mieszkanie Pani względnie cały dom uległ zniszczeniu w czasie nalotu bolszewickiego w maju 1943 r. [chodzi najprawdopodobniej o nalot z 12 na 13 maja 1943 r. – przyp. H.M.] Jeżeli wszystko uległo całkowitemu zniszczeniu nie może Pani mieć roszczeń do administracji domu. [...] O ile administracja domu postępuje wobec Pani rzeczywiście w sposób bardzo krzywdzący mogłaby Pani przed-

¹⁰¹ NKW 221 (1942), 3.

¹⁰² NKW 107 (1944), 3.

¹⁰³ NKW 69 (1941), 3.

¹⁰⁴ *Ibid.*

¹⁰⁵ NKW 149 (1942), 2.

¹⁰⁶ NKW 90 (1942), 2.

¹⁰⁷ NKW 137 (1942), 2.

¹⁰⁸ NKW 131 (1942), 2.

¹⁰⁹ NKW 114 (1942), 2.

¹¹⁰ NKW 79 (1942), 2.

¹¹¹ NKW 131 (1942), 2.

¹¹² NKW 262 (1943), 3.

stawić sprawę na piśmie (w jęz. niem.) Urzędowi Mieszkaniowemu (*Wohnungsamt*). Należy przypuszczać, że obecnie w związku z zarządzeniem Gubernatora Okręgu Warszawskiego z dnia 23 września 1943 r. dotyczącym środków zaradczych dla usunięcia braku mieszkań w Warszawie oraz z obwieszczeniem Komisarzyckiego Burmistrza m. Warszawy z dnia 20 października 1943 r. – otrzyma Pani mieszkanie¹¹³.

Poza powyżej scharakteryzowanymi rodzajami porad prawnych pojawiały się ogólne problemy z zakresu prawa administracyjnego, takie jak np. możliwość zmiany wyznania¹¹⁴, człowiek nazwiskiem Birnbaum chciał dokonać jego zmiany¹¹⁵, uzyskanie zgody na wyręb lasu¹¹⁶, zameldowanie¹¹⁷, zgłoszenie narodzin dziecka¹¹⁸ czy wydanie prawa jazdy¹¹⁹.

4.5. Prawo finansowe i dewizowe

Z zakresu szeroko pojętego prawa finansowego i prawa dewizowego dominowały pytania dotyczące możliwości wymiany walut¹²⁰, przesyłania pieniędzy pomiędzy Rzeszą, GG a obszarem ZSRR. Czasami rodzina chciała wesprzeć pracowników w Rzeszy poprzez wysyłkę pieniędzy, pytając o taką możliwość, w innych sytuacjach to pracownicy wspierali pieniężnie rodzinę na terenie GG albo na obszarach wschodnich (ZSRR, Galicji)¹²¹. Pytano się także o możliwość wypłaty oszczędności z książeczek PKO¹²². Z bardziej specjalistycznych kwestii publikowane były porady dotyczące przepisów celnych z Rzeszą¹²³ oraz okręgiem Białystok¹²⁴. W odniesieniu do prawa podatkowe porady prawne dotyczyły przede wszystkim pytań o możliwości umorzenia podatków¹²⁵, chociaż pojawiały się także takie, które związane były na przykład z egzekucją podatku od nieruchomości¹²⁶, wysokością podatku od spadku¹²⁷ albo „podatkiem od psów”¹²⁸. Z bardziej nietypowych problemów opublikowano porady dotyczące stosunków prawnofinansowych z USA¹²⁹, wycofania monet ze stali¹³⁰, czy stosunku przedwojennej waluty do okupacyjnej¹³¹.

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ NKW 198 (1941), 3.

¹¹⁵ NKW 132 (1941), 3.

¹¹⁶ NKW 234 (1941), 3.

¹¹⁷ NKW 287 (1942), 3.

¹¹⁸ NKW 120 (1944), 3.

¹¹⁹ NKW 7 (1943), 3.

¹²⁰ NKW 81 (1941), 3.

¹²¹ NKW 121 (1941), 3.

¹²² NKW 276 (1941), 3.

¹²³ NKW 197 (1942), 2.

¹²⁴ NKW 79 (1942), 2.

¹²⁵ NKW 245 (1942), 3.

¹²⁶ NKW 252 (1941), 3.

¹²⁷ NKW 276 (1942), 3.

¹²⁸ NKW 281 (1942), 3.

¹²⁹ NKW 180 (1941), 3.

¹³⁰ NKW 167 (1942), 2.

¹³¹ NKW 239 (1943), 3.

4.6. Prawo pracy i ubezpieczeń społecznych

W odniesieniu do pytań bezpośrednio dotyczących prawa pracy nie wyróżniała się żadna powtarzająca się problematyka. Właściwie nie ujawniła się w nich także okupacyjna specyfika. Pytano o obowiązywanie polskich przepisów dotyczących urlopów, o prawo do urlopu i konieczność uzyskania zgody na urlop¹³². Pojawił się problem nakładania na pracownika dodatkowego zakresu obowiązków, niewynikającego z treści umowy o pracę¹³³. Wątpliwości rodziła także możliwość uzyskania odprawy po ustaniu stosunku pracy, zaległe wynagrodzenie¹³⁴ czy złożenie powództwa z zakresu prawa pracy¹³⁵, ponieważ zlikwidowane zostały oddzielne sądy pracy¹³⁶.

Na pewno więcej było problemów i wątpliwości w odniesieniu do kwestii związanych z emeryturami i rentami. Dociekano przede wszystkim o możliwość uzyskania uprawnień emerytalnych¹³⁷. Deklaracja władz niemieckich była w tej kwestii jasna, nie przyznawano nowych emerytur. Poruszano także wątki związane z rentą wdowią¹³⁸. Bardzo dużo pytań dotyczyło możliwości uzyskania rent inwalidzkich albo sierocych w wyniku działań wojennych z 1939 r. O pomoc zwracał się na przykład żołnierz, który w 1939 r. stracił nogę, inny opisywał, że w wyniku działań wojennych został ranny odłamkiem granatu artyleryjskiego w lewą stronę twarzy, na skutek czego stracił szereg zębów. Podanie o rentę lub bezpłatne leczenie wnoszono do Urzędu Opieki nad Inwalidami Wojennymi (Dienststelle für Kriegsbeschädigtenfürsorge), należało do niego dołączyć dowód ze szpitala oraz książeczkę wojskową¹³⁹. Ten sam urząd był także właściwy do rozpatrywania spraw emerytur byłych zawodowych wojskowych (w tym służący w armii niemieckiej lub austro-węgierskiej w czasie I wojny światowej)¹⁴⁰.

4.7. Inne

Najliczniejszą kategorię w ramach opinii, które nie mieściły się w żadnych z pozostałych kategorii prawnych, stanowiły pytania o poszukiwania zaginionych bliskich osób. Pytania te dotyczyły poszukiwań na obszarze Rzeszy, w ZSRR oraz na nieustalonych obszarach. Redakcja NKW polecała zwrócenie się w tych sprawach do Polskiego Czerwonego Krzyża albo za jego pośrednictwem do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża¹⁴¹. Uspokajano także czytelników: „Przypuszczamy, że dowiadywanie się o miejsce pobytu brata nie może pociągnąć przykrych następstw dla Pani i rodziny”¹⁴². W 1941

¹³² NKW 300 (1941), 3; NKW 125 (1942), 3.

¹³³ NKW 149 (1942), 2.

¹³⁴ NKW 251 (1942), 3.

¹³⁵ NKW 197 (1942), 3.

¹³⁶ Na temat zmian w zakresie ustroju sądownictwa polskiego zob. Mielnik, *Sądownictwo polskie*, 62–7; Szulczyński, *Sądownictwo polskie*, 63–75.

¹³⁷ NKW 86 (1941), 3.

¹³⁸ NKW 221 (1942), 3.

¹³⁹ NKW 115 (1941), 3.

¹⁴⁰ NKW 138 (1941), 4; NKW 98 (1941), 4.

¹⁴¹ NKW 92 (1941), 4.

¹⁴² NKW 69 (1941), 4.

r. opublikowano także taką odpowiedź: „Nie znamy drogi, którą można by uwolnić jeńca z niewoli sowieckiej”¹⁴³.

Dużo odpowiedzi zawierało wyłącznie adres księgarni Arcta przy Nowym Świecie 35 w Warszawie¹⁴⁴, chodziło zapewne o dostępność i możliwość zakupu konkretnych książek. Pytano o możliwość naprawy zegarka¹⁴⁵ lub o dostępność półoficjalnego przeglądu ustawodawstwa Alberta Weha¹⁴⁶. Jedna opinia zawierała oficjalny adres Adolfa Hitlera: *Führer und Reichskanzler des Grossdeutschen Reiches – Berlin, Reichskanzlei*¹⁴⁷.

4.8. Porady prawne dotyczące Żydów

W odniesieniu do problematyki porad prawnych związanych z ludnością żydowską i jej majątkiem wyodrębnić można trzy grupy problemów, które powtarzały się w publikowanych poradach prawnych. Zauważyć należy także, że niewiele spośród pytań skierowanych do redakcji NKW pochodziło od samych Żydów, to raczej czytelnicy Polacy szukali odpowiedzi na różne swoje wątpliwości związane z prawnym statusem ludności żydowskiej. Rodzaje udzielonych porad prawnych dotyczących Żydów oraz ich liczbę obrazuje poniższa tabela.

Tabela 5. Rodzaje porad prawnych udzielonych na łamach NKW dotyczących ludności żydowskiej

Rodzaj porady	Liczba udzielonych porad
Definicja Żyda	
Mieszaniec żydowski ¹⁴⁸	21
Definicja ¹⁴⁹	19
Związek małżeński z Żydem po wejściu w życie rozporządzenia definiującego ¹⁵⁰	2
Łącznie w kategorii	42
Majątek żydowski	
Przydział sklepów żydowskich w dzielnicy aryjskiej ¹⁵¹	4
Zachowanie praw osób trzecich na majątku żydowskim (podlegającym zgłoszeniu) ¹⁵²	1

¹⁴³ *Ibid.*

¹⁴⁴ NKW 203 (1942), 3.

¹⁴⁵ NKW 67 (1943), 3

¹⁴⁶ NKW 295 (1941), 3.

¹⁴⁷ NKW 69 (1941), 4.

¹⁴⁸ Problematyka ta pojawiła się we wskazanych numerach NKW: 27, 81, 98, 132, 204 (1941); 26, 108, 143, 149, 173, 275, 293, 299 (1942); 7, 31, 37, 55, 209, 227 (1943); 43, 67 (1944).

¹⁴⁹ Problematyka ta pojawiła się we wskazanych numerach NKW: 294 (1940); 69, 109, 115, 132 (1941); 2, 14, 84, 102, 120, 269, 299 (1942); 43, 67, 191, 245, 257, 274, 281 (1943).

¹⁵⁰ Problematyka ta pojawiła się we wskazanych numerach NKW: 27, 81 (1941).

¹⁵¹ Problematyka ta pojawiła się we wskazanych numerach NKW: 15, 57 (1941); 26, 92 (1942).

¹⁵² NKW 9 (1941).

Odsetki od sum zabezpieczonych na nieruchomościach żydowskich ¹⁵³	1
Przydzielony sklep pożydowski ma wady i braki ¹⁵⁴	1
Sprzedaż przydzielonego sklepu pożydowskiego ¹⁵⁵	1
Łącznie w kategorii	8
Tworzenie i funkcjonowanie getta	
Przepustki do getta ¹⁵⁶	3
Nieruchomości aryjskie położone w getcie ¹⁵⁷	2
Zwrot przedmiotów pozostawionych w dzielnicy żydowskiej ¹⁵⁸	1
Zgłoszenie mieszkań zajętych przez Żydów w dzielnicy aryjskiej ¹⁵⁹	1
Przesiedlenie do getta ¹⁶⁰	1
Zezwolenie na sprzedaż towarów w getcie ¹⁶¹	1
Żydzi nie mogą starać się o przyłączenie do sieci telefonicznej z chwilą zamknięcia getta ¹⁶²	1
Odmowa przeprowadzenia się do domu na terenie dzielnicy żydowskiej w Siedlcach ¹⁶³	1
Opuszczenie mieszkania należącego do żony Żydówki ¹⁶⁴	1
Zauważone nadużycia przy przejściach do getta ¹⁶⁵	1
Łącznie w kategorii	13
Inne	
Egzekucja należności z weksla względem Żydów ¹⁶⁶	3
Zakaz przyjazdu dla Żydów do Warszawy w celu załatwienia interesów w dzielnicy aryjskiej ¹⁶⁷	1
Dzierżawa ziemi od Żyda ¹⁶⁸	1
Nieuczciwe praktyki Żyda kierownika tartaku ¹⁶⁹	1

¹⁵³ NKW 98 (1941).

¹⁵⁴ NKW 204 (1941).

¹⁵⁵ NKW: 125/42.

¹⁵⁶ Problematyka ta pojawiła się we wskazanych numerach NKW: 9, 15, 21 (1941).

¹⁵⁷ Problematyka ta pojawiła się we wskazanych numerach NKW: 1, 104 (1941).

¹⁵⁸ NKW 9 (1941).

¹⁵⁹ NKW 9 (1941).

¹⁶⁰ NKW 75 (1941).

¹⁶¹ NKW 104 (1941).

¹⁶² NKW 121 (1941).

¹⁶³ NKW 162 (1941).

¹⁶⁴ Problematyka ta pojawiła się w numerze NKW 210 (1941).

¹⁶⁵ NKW 228 (1941).

¹⁶⁶ Problematyka ta pojawiła się we wskazanych numerach NKW: 15, 264, 276 (1941).

¹⁶⁷ NKW 1 (1941).

¹⁶⁸ NKW 9 (1941).

¹⁶⁹ NKW 63 (1941).

Sprzedaż nieruchomości przez Żyda ¹⁷⁰	1
Zatrudnienie osób ożenionych z Żydówkami ¹⁷¹	1
Przekazywanie pewnej sumy pieniędzy Żydówce, byłej właścicielce przedsiębiorstwa ¹⁷²	1
Łącznie w kategorii	9
Łącznie wszystkich udzielonych porad	72

Źródło: opracowanie własne autora.

Pierwsza kategoria, najliczniejsza, udzielonych porad prawnych, dotyczyła problematyki definicji Żyda, statusu „mieszkańca żydowskiego” oraz wynikających z tego skutków prawnych. Najwięcej tego typu pytań pojawiło się w trakcie tworzenia gett w GG, kiedy nakładano na Żydów obowiązek przeniesienia się do konkretnego obszaru, oraz po 1942 r. w momencie trwania akcji Reinhardt. Z bardziej konkretnych stanów faktycznych przytoczyć można, że na przykład martwiono się, co w sytuacji, gdy ojciec danej osoby jest nieznan¹⁷³. W jednej z porad znalazła się antysemitka, stereotypowa opinia, tłumacząca *ratio legis* określonego rozwiązania prawnego: „Jak wiadomo krew żydowska nie łatwo się asymiluje i często w dalszych pokoleniach ciąży do judaizmu”¹⁷⁴. W innym numerze tłumaczono: „Często osoby nie orientujące się w kwestii żydowskiej mieszają pojęcie rasy i wyznania. Żyd przez przejście na inną religię, nie staje się osobą pochodzącą z innej narodowości i np. przez przyjęcie islamu nie staje się Turkiem czy Tatarem”¹⁷⁵. W lutym 1943 r. wprost ostrzeżono czytelnika: „Trudności może Pan mieć. Jeżeli władze dojdą do przekonania, że według wszelkiego prawdopodobieństwa ojciec Pana był żydem, mogą uznać Pana za żyda i zmusić do zamieszkania w żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej”¹⁷⁶. Atmosferę drugiej połowy 1943 r., kontroli narodowości („rasy”) i praktyki w tym względzie, kiedy ponad przepisami prawa stała dyskrejonalna władza organów policyjnych (kontrolnych), oddaje poniższa porada:

Mimo, że Pana rodzice byli nieznan¹⁷⁷, to jednak został Pan uznany za pochodzącego z żydów. Twierdzenie to wydaje się słuszne wobec faktu przyjęcia Pana do gminy żydowskiej i obrzezania. [...] Niewątpliwie, powyższe rozważania są czysto teoretyczne. – W praktyce, wobec zmiany nazwiska i wyznania na pewien czas przed wojną, mógłby Pan przez władze być potraktowany jako Aryjczyk. W wypadku jednak szczegółowej, osobistej rewizji – mimo posiadania dowodów, nawet aryjskiego pochodzenia – mógłby Pan być uznany za żyda. W tym ostatnim wypadku jedynie przekonujące dowody aryjskości pochodzenia – miałyby wpływ na decyzję władz. Tych dowodów niestety nie mógłby Pan przedłożyć¹⁷⁷.

¹⁷⁰ NKW 132 (1941).

¹⁷¹ NKW 26 (1942).

¹⁷² NKW 114 (1942).

¹⁷³ NKW 69 (1941), 4.

¹⁷⁴ NKW 26 (1942), 3.

¹⁷⁵ NKW 84 (1942), 3.

¹⁷⁶ NKW 43 (1943), 3.

¹⁷⁷ NKW 273 (1943), 3.

Pytano nie tylko o własny status albo status własnych dzieci, ale interesowano się również statusem prawnym osób trzecich, w jednym z pytań pojawiła się wola zgłoszenia osoby uznanej za Żyda. Udzielający odpowiedzi wskazał, gdzie należy zgłosić ten fakt:

Pisze Pan, że zna Pan mężczyznę ożenionego z żydówką, którego matka była żydówką. Zapytuje Pan czy osobę tę należy uważać za żyda i dokąd ewentualnie należy to zgłosić? [...] Jeżeli więc rzeczywiście mężczyzna, o którym Pan pisze, ma matkę żydówkę (czyli dwoje dziadków żydów) i żonę żydówkę, należy go w myśl powyższego rozporządzenia uważać za żyda i mieszkać powinien w dzielnicy żydowskiej. O powyższym może Pan zawiadomić policję¹⁷⁸.

Kolejna grupa porad dotyczyła mienia żydowskiego, głównie sklepów i przedsiębiorstw określanych jako pożydowskie. Zainteresowanie przejęciem sklepów żydowskich położonych w aryjskiej części miasta musiało być bardzo duże. O przydział można było starać się do 1 stycznia 1941 r. w Izbie Przemysłowo-Handlowej w Warszawie¹⁷⁹. W marcu 1941 r. informowano zainteresowanych, że „Obecnie żadne starania nie odniosą skutku, gdyż do [...] terminu zgłosiła się kilkakrotnie większa liczba ubiegających się niż było wolnych sklepów”¹⁸⁰. W kwietniu 1941 r. przekazano natomiast informację, że wszystkie sklepy zostały rozdzielone¹⁸¹. Zadawano także pytania dotyczące na przykład praw osób trzecich na nieruchomościach należących do Żydów oraz zabezpieczeń na tych nieruchomościach.

Ostatnia wyraźna grupa porad prawnych dotyczyła tworzenia gett i ich funkcjonowania. Ludność polska, głównie właściciele nieruchomości położonych na terenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, zadawała pytania o możliwość uzyskania przepustki i wejścia do getta. Inny wątek to sposób, w jaki uregulowano kwestię własności nieruchomości położonych na terenie getta warszawskiego. W styczniu 1941 r. doradzano zlecenie Komisarzycznemu Zarządowi Zabezpieczonych Nieruchomości (Warszawa, Aleje Jerozolimskie 1) administrowanie domem położonym w dzielnicy żydowskiej¹⁸². Ciekawy stan faktyczny przytoczono w jednej z porad:

Po wejściu w życie rozporządzenia Gen. Gub. z dnia 23 lipca 1940 r. określającego pojęcie „żyd” wstąpił Pan w związek małżeński z żydówką i zamieszkał Pan w mieszkaniu żony w dzielnicy aryjskiej. Na skutek żądania instytucji zarządzającej domem, w którym Pan zamieszkiwał opuścił Pan mieszkanie (żona już przed tym wyjechała na prowincję). Zapytuje Pan czy żądanie odnośnej instytucji w sprawie opuszczenia mieszkania przez Pana było słuszne oraz czy ewentualnie mógłby Pan powrócić do tego mieszkania? – Na mocy przepisów obowiązujących w Warszawie powinni byli w swoim czasie wszyscy żydzi przenieść się do dzielnicy żydowskiej. Powyższe odnosiło się również do żony Pana, która mimo, że zmieniła wyznanie nie przestała być żydówką. Nie może zatem zajmować mieszkania (być lokatorem głównym) w dzielnicy aryjskiej. Wszczęcie jakichkolwiek kroków odwoławczych uważamy za powyższych względów za bezcelowe¹⁸³.

¹⁷⁸ NKW 14 (1942), 3.

¹⁷⁹ Więcej na temat działalności samorządu gospodarczego w GG zob. Dąbrowski, „Die Distriktskammern”, 110–5.

¹⁸⁰ NKW 57 (1941), 4.

¹⁸¹ NKW 92 (1941), 4.

¹⁸² NKW 21 (1941), 4.

¹⁸³ NKW 210 (1941), 3.

Pozostałe porady prawne dotyczyły różnych wątków, trzykrotnie powtórzył się problem skutecznej egzekucji z weksla podpisanego przez Żyda. W odpowiedzi na jedno z pytań, zadane w styczniu 1941 r., dotyczące możliwości zawarcia umowy dzierżawy z Żydem, uwidoczniła się prawna niepewność statusu prawnego ludności żydowskiej:

Nie radzimy obecnie zawierać umowy dzierżawy ziemi od żyda, ponieważ sprawa własności żydowskiej ma być przez władze w niedługim czasie uregulowana, a nie wiadomo, w jaki sposób zostaną wtedy potraktowane prawa osób trzecich¹⁸⁴.

4.9. Porady prawne dotyczące Niemców

W pytaniach dotyczących Niemców znaczna część związana była z możliwością „zapisania się” do Niemców. Zapewne rozumiano przez to możliwość wpisania się na volkslistę. Niektóre pytania były formułowane bardziej szczegółowo i dotyczyły uzyskania obywatelstwa Rzeszy. Redakcja NKW odpowiadała na te pytania negatywnie, na przykład, że pytający jest Polakiem i nie może starać się o obywatelstwo niemieckie. Wskazywano, że dokładnych informacji udzielało Volksdeutsche Gemeinschaft w Warszawie¹⁸⁵. Podobnie negatywnie odpowiadano na pytania o możliwość wstąpienia do armii niemieckiej, pytano także o możliwość wstąpienia do Afrika Korps, być może utożsamiając tę formację z francuską Legią Cudzoziemską¹⁸⁶. Polki zadawały pytanie o możliwość zawarcia ślubu z niemieckimi żołnierzami, w tym oficerami. Małżeństwo takie wymagało uzyskania zgody władz zwierzchnich żołnierza¹⁸⁷. Jeden z pytających, przebywający na terenie Rzeszy, uzyskał odpowiedź, że „Nie może Pan jako Polak, zarządzić związku małżeńskiego z osobą pochodzenia niemieckiego”¹⁸⁸. Pojawiały się także problemy odwrotne, dotyczące tego, czy żona po uzyskaniu niemieckiego obywatelstwa (przyjęcia narodowości) mogła otrzymać rozwód. Redakcja NKW odpowiedziała, że rozwód taki uzyskaby „z łatwością”¹⁸⁹. Porady dotyczyły także kwestii własności sądowej w sprawach dotyczących Niemców¹⁹⁰.

4.10. Porady prawne dotyczące Białorusinów i Ukraińców

W opiniach dotyczących Białorusinów i Ukraińców przeważały przede wszystkim pytania dotyczące możliwości komunikacji pocztowej z miejscowościami na terytorium Białorusi i Ukrainy¹⁹¹. Pytano się także o możliwość wyjazdu na te obszary¹⁹², przesyłkę

¹⁸⁴ NKW 9 (1941), 4.

¹⁸⁵ NKW 104 (1941), 4.

¹⁸⁶ NKW 109 (1941), 3.

¹⁸⁷ NKW 104 (1941), 4.

¹⁸⁸ NKW 144 (1941), 3.

¹⁸⁹ NKW 185 (1943), 3.

¹⁹⁰ NKW 86 (1941), 3.

¹⁹¹ NKW 13 (1943), 3.

¹⁹² NKW 269 (1942), 3.

pieniędzy oraz pozyskanie pozostawionego tam mienia¹⁹³. Część z tych pytań zadawana była przez osoby przebywające na terytorium Rzeszy, najprawdopodobniej na przymusowych robotach. W opiniach pojawiały się także adresy do Komitetu Białoruskiego oraz Komitetu Ukraińskiego. Wskazano także adres do białoruskiego pisma *Ranica: Verlag „Ranica”, Berlin N. W. 87 Schliessfach 34*¹⁹⁴. Część z opinii dotyczyła sytuacji związanych ze wspólną pracą z Polakami w Rzeszy. Pytano się kilkakrotnie o możliwość zawarcia polsko-ukraińskich małżeństw¹⁹⁵. Informowano także na przykład:

Jak nas poinformowano sytuacja prawna Polaków i Ukraińców, zatrudnionych w Rzeszy jest jednako-
wa. Ukraińcy pobierają jedynie lepsze wynagrodzenie. Nie wiemy o przepisach wzbraniających
zawierania związków małżeńskich między Polakami i Ukraińcami, zatrudnionymi w Rzeszy¹⁹⁶.

Kwestia lepszego wynagradzania pracowników narodowości ukraińskiej pojawiała się w kilku poradach¹⁹⁷. W marcu 1943 r. Polakowi udzielono odpowiedzi, że „Robotnicy ukraińscy, zatrudnieni w Rzeszy, mają większe prawa od robotników polskich”¹⁹⁸. Powracające odpowiedzi tego typu wskazują, że musiała to być problematyczna sprawa dla Polaków wykonujących tę samą pracę.

4.11. Porady prawne dotyczące Polaków przebywających w Rzeszy

Pod koniec lutego 1942 r. w jednym z numerów NKW ukazała się krótka notka prasowa, w której informowano czytelników, że „w olbrzymim, gospodarczym warsztacie Rzeszy Niemieckiej” w 1941 r. pracowało ponad 2 miliony 200 tysięcy robotników, którzy reprezentowali dziesięć narodowości. Najliczniejszą grupą narodowościową byli Polacy, których liczbę szacowano na milion osób, w tym około 250 tysięcy kobiet¹⁹⁹. W literaturze naukowej podaje się podobne szacunki, przy czym od 1941 r. liczba ta wzrastała i w styczniu 1944 r. szacuje się liczbę przymusowych pracowników z Polski na 1 milion 500 tysięcy – 1 milion 700 tysięcy²⁰⁰.

W udzielonych poradach prawnych ukazuje się los robotników. Dostrzegalny jest przede wszystkim dużo gorszy status względem Niemców, wynikający z rasistowskiego prawodawstwa i praktyki władz niemieckich. Przykładowo w jednej z opinii, która dotyczyła zabrania aparatu radiowego pracownikowi przez niemieckiego pracodawcę, redakcja radziłaby sprawę załatwić polubownie, ponieważ „w przeciwnym razie powstanie pomiędzy Panem a pracodawcą zadrażnienie stosunków, co może odbić się tylko na niekorzyść Pana”²⁰¹. W jednym tylko numerze NKW z czerwca 1943 r. pojawiły się dwie takie opinie: „Jeżeli obecny przełożony nie będzie chciał pójść na ustępstwa – będzie Pan musiał się z tym pogodzić, gdyż prawdopodobnie znana jest Panu sytuacja pra-

¹⁹³ NKW 233 (1942), 3.

¹⁹⁴ NKW 50 (1942), 3.

¹⁹⁵ NKW 86 (1941), 3.

¹⁹⁶ NKW 108 (1942), 3.

¹⁹⁷ NKW 137 (1942), 2.

¹⁹⁸ NKW 73 (1943), 3.

¹⁹⁹ NKW 50 (1942), 3.

²⁰⁰ Zestawienie danych statystycznych z anglojęzycznej literatury w: Beyer, Schneider, *Forced Labour*.

²⁰¹ NKW 251 (1943), 3.

wa robotnika polskiego, zatrudnionego w Rzeszy” oraz: „Mógłby Pan zażalenie złożyć w Urzędzie Pracy (*Arbeitsamt*), któremu Pan podlega. Należy jednak zastanowić się czy taki krok byłby celowy, gdyż mógłby pociągnąć za sobą dalsze nieprzyjemności dla Pana”²⁰².

Obraz jaki wyłania się z udzielonych porad prawnych wskazuje, że najważniejszą rolę w sytuacji robotników w Rzeszy sprawowały urzędy pracy, które decydowały o wszystkich najważniejszych kwestiach, wyrażały zgodę na urlop²⁰³, zmianę miejsca pracy²⁰⁴, zmianę stanowiska²⁰⁵, czy rozpatrywały zażalenia na pracodawców. W poradach zastrzegano, co do zasady, że podejmowanie jakichkolwiek kroków albo wnioskowanie o określone rzeczy jest bezcelowe. Wziąwszy pod uwagę treść wspomnianych powyżej opinii na temat statusu prawnego Polaków w Rzeszy, dostrzegalna jest zła sytuacja ogólna i tak naprawdę jej niezmiennosc.

Dużo pytań miało dramatyczny charakter. Pytano na przykład o to, w jaki sposób możliwe jest zwolnienie z pracy i odesłanie do kraju (do GG), ponieważ małoletnie dzieci pozostały bez opieki po śmierci żony²⁰⁶, ze względu na stan zdrowia²⁰⁷, albo z powodu zaawansowanej ciąży²⁰⁸. Kobietom kazano pracować do momentu, „aż ciąża będzie daleko posunięta”²⁰⁹. Szukano także możliwości, aby połączyć się z członkami rodziny, żoną, rodzeństwem, którzy także przebywali na robotach w Rzeszy. Jeden z pracowników pytał o możliwość dokonania aborcji w Rzeszy²¹⁰. Liczne były także pytania o możliwość zawarcia związków małżeńskich w Niemczech²¹¹, w tym z osobami innej narodowości (np. z Francuzami²¹²) albo wzięcia rozwodu²¹³.

Do redakcji NKW przesyłano również prośby o odpowiedzi dotyczące możliwości wysyłki paczek (np. z książkami albo tytoniem i papierosami)²¹⁴ i listów adresowanych do robotników w Rzeszy²¹⁵, obowiązującego Polaków prawa pracy²¹⁶ i możliwości wzięcia urlopu²¹⁷ czy ogólnie czasu pracy²¹⁸. Z innych kwestii pytano na przykład o skutki ucieczki z robót²¹⁹, przysługującą opiekę zdrowotną²²⁰, korzystanie przez Polaków z pociągów w Rzeszy²²¹ czy o możliwość przeniesienia do Finlandii²²².

²⁰² NKW 138 (1943), 3.

²⁰³ NKW 63 (1941), 3.

²⁰⁴ NKW 96 (1942), 2.

²⁰⁵ NKW 270 (1941), 3.

²⁰⁶ NKW 26 (1942), 3.

²⁰⁷ NKW 263 (1942), 3.

²⁰⁸ NKW 49 (1943), 3.

²⁰⁹ *Ibid.*

²¹⁰ NKW 245 (1943), 3.

²¹¹ NKW 295 (1941), 3.

²¹² NKW 25 (1943), 3.

²¹³ NKW 120 (1942), 2.

²¹⁴ NKW 143 (1942), 3.

²¹⁵ NKW 288 (1942), 3.

²¹⁶ NKW 137 (1944), 3.

²¹⁷ NKW 137 (1942), 2.

²¹⁸ NKW 233 (1942), 3.

²¹⁹ NKW 288 (1941), 3.

²²⁰ NKW 203 (1942), 2.

²²¹ NKW 20 (1943), 3.

²²² NKW 13 (1943), 3.

5. Dyskusja wyników

Z przedstawionych powyżej wyników badań wynika, że w zakresie badanej problematyki istniały niejako dwa okresy. W pierwszym, w latach 1940–1942, rubryka z poradami prawnymi ukazywała się z dokładną regularnością, w zasadzie co tydzień, a każda z nich zawierała więcej porad niż średnia z całego okresu. Były to lata, które stanowiły czas tworzenia się okupacyjnej rzeczywistości prawnej, wydawania nowych przepisów prawnych przez władze niemieckie. Ważne jest przy tym podkreślenie, że tworzony w GG system prawa był nieuporządkowany, wręcz chaotyczny, co musiało powodować w adresatach norm trudności w zrozumieniu i odnalezieniu się w dwoistym (nadal obowiązywało przedwojenne prawo) porządku prawnym²²³. Utrudniony w GG był dostęp do innych źródeł informacji o prawie. Z dostępem do fachowej literatury prawniczej problem mieli nawet sędziowie urzędujący w polskich sądach²²⁴. W GG ukazywał się co prawda półoficjalny zbiór ustawodawstwa niemieckiego, redagowany przez Weha²²⁵, którego reklamy pojawiały się nawet na łamach NKW²²⁶, ale był on dedykowany przede wszystkim dla fachowców, urzędników i przedsiębiorców. O potrzebie pomocy i informacji prawnej świadczą także pojawiające się na łamach NKW artykuły dotyczące udzielania darmowej pomocy prawnej²²⁷.

W drugim okresie, obejmującym lata 1943–1944, znacznie zmniejszyła się liczba porad prawnych. Zaznaczyć należy, że realny spadek odnotować należy od drugiej połowy 1943 r. Na taki stan rzeczy wpływ miało zapewne rozeznanie się ludności w kwestiach dotyczących nowych warunków, co potwierdza zmniejszenie się w tym czasie porad z zakresu prawa administracyjnego. Nie bez znaczenia zapewne było to, że ludność GG w jakimś stopniu nauczyła się nowych regulacji, wiedziano, czy i na jakich warunkach możliwa jest na przykład zmiana lokalu mieszkalnego, otwarcie sklepu czy przeprowadzka do Warszawy. Na spadek liczby porad prawnych, na przestrzeni kolejnych lat, musiały oddziaływać także ogólne warunki okupacji, zaostrzający się terror, polityka okupantów, niedobory towarów. To wszystko prowadziło do zmniejszenia się obrotu prawnego i znalazło odzwierciedlenie w pytaniach przesyłanych do redakcji NKW. Zmniejszenie się zapytań wpłynęło na nieregularność ukazywania się rubryki z poradami prawnymi, stąd w drugim półroczu 1943 i pierwszym półroczu 1944 r. niewielka ich liczba.

Z analizy rodzajów udzielonych porad prawnych wynika, że najczęściej pytań dotyczyło prawa prywatnego, w każdym z roczników była to mniej więcej jedna trzecia całości. Nie powinno to budzić żadnych wątpliwości z uwagi na znaczenie i zakres regulacji prawa cywilnego. Oprócz wspomnianych już pytań z zakresu prawa administracyjnego, wynikających z dużej skali publicyzacji znacznych obszarów życia, stosunko-

²²³ Więcej na ten temat zob. Mielnik, „Nazistowski kolonializm”, 101–32; Uruszczak, „Perwersyjne funkcje”, 681–707.

²²⁴ Mielnik, *Sądownictwo polskie*, 288–9.

²²⁵ Więcej na temat publikacji Weha i ustawodawstwa w GG zob. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo*, 349–73.

²²⁶ NKW 94 (1940), 3.

²²⁷ NKW 203 (1940), 3, „Bezpłatna pomoc prawna dla najuboższej ludności”.

wo dużo porad prawnych udzielono z obszaru prawa pracy i ubezpieczeń społecznych. Przełożenie na to miały warunki okupacyjne, w których praca stanowiła ważny element, dający względne poczucie stałości i dochodów. Znaczenie miała także działalność urzędów pracy oraz liczne niejasności w tym zakresie. Działania zbrojne prowadzone w ramach wojny obronnej Polski z 1939 r., które pozostawiły wielu rannych, sieroty, osoby niezdolne do samodzielnego zarobkowania, były przyczyną licznych pytań z zakresu rent. Podobnie jak wprowadzone przez władze niemieckie zmiany w zakresie przyznawania i wysokości emerytur. Mało liczna była grupa odpowiedzi udzielonych z obszaru prawa karnego, być może wpływ miała na to rola w niemieckiego aparatu policyjno-sądowego, który znacznie ograniczał prawa podsądnych. Prawo karne też w znacznie większym zakresie przewiduje działanie z urzędu organów państwowych. Niewiele pytań dotyczyło również prawa finansowego.

W odniesieniu do wyników analizy prawa, którego dotyczyły udzielone porady prawne, widać, jak zmieniał się ten stosunek. W pierwszym okresie (1940–1942) znacznie przeważa ustawodawstwo niemieckie. Kolejny okres (1943–1944) to już znaczne zwiększenie udziału prawa polskiego. Przedwojenne prawo polskie stale stanowiło dla ludności nieniemieckiej w GG podstawę regulacji najprostszych, codziennych stosunków prawnych. W całym okresie proporcja pomiędzy obiema podstawami prawnymi udzielanych porad była stosunkowo wyrównana.

Oceniając rodzaje udzielonych porad prawnych, podkreślić należy te kwestie, które bezpośrednio związane były ze specyficznymi, historycznymi warunkami okupacji i wojny. Większość udzielonych odpowiedzi dotyczyła jednak problemów czysto prawnych, nawet takich, które nie były związane z wprowadzonym ustawodawstwem niemieckim. Tego typu porady prawne mogłyby się ukazać również przed wojną. Dotyczyły typowych, zwyczajnych sytuacji i stosunków prawnych. Okupacyjna specyfika wyrażała się jednak w nadreprezentacji pewnych problemów. Bardzo dużo porad dotyczyło kwestii związanych z szeroko pojętym mieszkalnictwem, co wynikało z prowadzonej przez władze niemieckie polityki lokalowej, regulacji stawek czynszu, prowadzonego kwaterunku i tworzonych dzielnic narodowościowych (żydowskich, niemieckich). Dużo było także porad prawnych związanych ze skutkami prawnymi śmierci osób fizycznych, rodziło to określone pytania na gruncie prawa spadkowego czy rodzinnego.

Typowo okupacyjny charakter miały problemy prawne, które sklasyfikowano w odniesieniu do poszczególnych grup narodowościowych. Wprowadzona lepsza pozycja i status prawny ludności niemieckiej oraz dyskryminacja ludności żydowskiej powodowały, że duże grono czytelników NKW chciało albo dowiedzieć się o możliwości uzyskania lepszego statusu, albo upewnić się, że nie spotka ich gorszy los. Próbę poprawy własnej sytuacji widać w pytaniach o możliwość przyjęcia nowego obywatelstwa, często nietypowych państw, albo poprzez możliwość wyjazdu z GG.

Wojenne losy dostrzegalne są w pytaniach dotyczących możliwości powrotu na wschód albo sprowadzenie do GG rodziny. Starano się także prawnie chronić swój majątek, zarówno w odniesieniu do Polaków wysiedlonych z dawnych zachodnich obszarów II Rzeczypospolitej, które włączone zostały do Rzeszy, jak i osób, których majątki znalazły się za wschodnią granicą GG. Licznie poszukiwano bliskich, w kilku pytaniach pojawiły się wątek polskich jeńców w niewoli sowieckiej, których los nie był znany.

Porady prawne w NKW służyły przede wszystkim ludności polskiej, w mniejszym stopniu także ludności ukraińskiej i białoruskiej. Nie było to źródło pozyskiwania informacji dla ludności żydowskiej. Chociaż problematyka statusu prawnego i prawnomajątkowego tej grupy ludności pojawiała się w udzielanych poradach prawnych. Przede wszystkim jednak w kwestiach, gdy status prawny Żydów dotyczył lub mógł dotyczyć ludność polską. Stąd duże zainteresowanie samą prawną definicją „Żyda”, możliwością uzyskania sklepów żydowskich po aryjskiej stronie Warszawy oraz nieruchomościami i przedsiębiorstwami pozostawionymi na obszarze getta.

6. Podsumowanie

Jednym z celów artykułów było ustalenie, w jakim stopniu publikowane porady prawne służyły propagandzie niemieckiej w GG. Przy pobieżnej ocenie wydawać by się mogło, że znajdowały się takie porady, których pytania mogły sugerować, że na przykład jest jakaś liczba Polaków, którzy chcą wstąpić dobrowolnie do Wehrmachtu, chcą przyjąć niemieckie obywatelstwo albo z chęcią wyjechać do pracy w Rzeszy. Tego typu pytania nie pojawiały się jednak często, co więcej, ważniejsze były udzielane na nie odpowiedzi, które wprost, bez żadnych złudzeń, pokazywały, że Polacy nie mają szans na uzyskanie równego statusu z Niemcami. Podobnie, za wręcz przeczące niemieckiej propagandzie, uznać należy bardzo liczne pytania i odpowiedzi pokazujące bardzo trudną sytuację Polaków w Rzeszy. Problemy, takie jak brak urlopów, niemożność powrotu do rodzinnego domu, nawet w najtrudniejszych sytuacjach życiowych, niewolnicze przywiązanie do miejsca pracy, brak jakiegokolwiek ochrony przez niemieckimi pracodawcami czy gorsza pozycja wobec ludności ukraińskiej, stały w jawnej sprzeczności z propagandowymi artykułami²²⁸ i reklamami zachęcającymi do podjęcia pracy w Rzeszy, ukazującymi się w tej samej gazecie. Z perspektywy niniejszych rozważań ważne jest to, że tego rodzaju kwestie nie były cenzurowane i ukazywały się na łamach NKW, a w ten sposób wnikliwy czytelnik mógł sobie wyrobić względnie prawdziwy obraz na temat warunków panujących w Rzeszy.

Porady prawne publikowane na łamach NKW częściowo oddają specyfikę życia codziennego i problemów prawnych ludności zamieszkującej GG oraz przebywającej na robotach w Rzeszy. Z porad tych wyłania się obraz wielu różnych trudności oraz rodzinnych i osobistych dramatów. Jednocześnie same porady prawne, podobnie jak na przykład ogłoszenia drobne, nie spełniały propagandowej roli i nie wydaje się, że miały być do tego przeznaczone. Były natomiast źródłem informacji prawnych oraz ogólnych dla czytelników. Stąd zapewne przywołana na początku artykułu opinia Szaroty o tym, że była to „ważna” rubryka²²⁹. Pojawiały się w niej także kwestie, które można uznać za kontrowersyjne, jak choćby doradzanie zgłoszenia do policji osób uznanych za Żydów, przejmowanie żydowskich sklepów czy antysemickie uwagi. Z jednej strony porady te (ich problematyka) odpowiadały na nastawienie części społeczeństwa i na przykład

²²⁸ Zob. np. NKW 153 (1940), „Polski student opowiada o pracy w Niemczech”, 3.

²²⁹ Szarota, *Okupowanej Warszawy*, 323.

wolę przejęcia żydowskich przedsiębiorstw, z drugiej natomiast strony odnosiły się do wprowadzonego przez władze niemieckie i obowiązującego w GG prawodawstwa.

Bibliografia

Źródła prawne

Rozporządzenie o postępowaniu z majątkiem obywateli byłego państwa polskiego z dnia 17 września 1940 r. (Verordnung über die Behandlung von Vermögen der Angehörigen des ehemaligen polnischen Staates vom 17. September 1940) (RGBl 1940, t. 1, 170).

Drugie rozporządzenie o odszkodowaniu za rzeczowe szkody wojenne w Generalnym Gubernatorstwie z 7 sierpnia 1941 r. (Zweite Verordnung über die Entschädigung von Kriegsschäden im Generalgouvernement) (Dz.R. GG 1941, nr 71, 463).

Źródła drukowane

Biuletyn Informacyjny (1942)

Nowy Kurier Warszawski (1939; 1940; 1941; 1942; 1943; 1944) [NKW]

Opracowania

Cieślak, Tadeusz. „Hitlerowskie czasopismo «Nowy Kurier Warszawski»”. *Rocznik Historii Czołopiśmiennictwa Polskiego* 7/1 (1968): 162–9.

Dąbrowski, Karol. „Die Distriktskammern, Deutsche Handelskammer für Polen, Handwerksinnungen, Handwerkskammern, Hauptgruppen, Industrie- und Handelskammern, kaufmännische Vereine, Landwirtschaftskammern und Zwangsverbände im Generalgouvernement – Forschungsmethodik”. *Journal on European History of Law* 9/2 (2018): 110–5.

Dobroszycki, Lucjan. *Reptile Journalism: The Official Polish-Language Press under the Nazis 1939–1945*. New Haven–London: Yale University Press, 1994.

Eberhardt, Piotr. *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, 2000.

Graczyk, Konrad. „Pierwszy Sondergericht na ziemiach polskich. Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie (Sondergericht Tschenstochau) (1939–1945)”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 74/2 (2023): 179–219.

Graczyk, Konrad. „Sądy specjalne III Rzeszy jako «sądy doraźne frontu wewnętrznego» (1933–1945)”. *Miscellanea Historico-Iuridica* 18/2 (2019): 165–201.

Graczyk, Konrad. „Z organizacji i działalności Sądu Specjalnego w Kielcach (Sondergericht Kielce) (1939–1945)”. *Zeszyty Prawnicze* 23/1 (2023): 79–126.

Kołtunowski, Piotr. *Strategia propagandy hitlerowskiej w Generalnym Gubernatorstwie na podstawie „Kraukauer Zeitung” (1939–1945). Studium historyczno-filologiczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1990.

Kuisz, Jarosław. *Propaganda bezprawia. O „popularyzowaniu prawa” w pierwszych latach Pol-*

- ski Ludowej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2020.
- Lewandowska, Stanisława. *Prasa okupowanej Warszawy 1939–1945*. Warszawa: Instytut Historii, 1992.
- Madajczyk, Czesław. *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. T. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- Mielnik, Hubert. „Nazistowski kolonializm prawny. (Nie)porządek prawny Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)”. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 44/3 (2022): 101–32.
- Mielnik, Hubert. *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020.
- Napora, Monika. *Gadzinowe narracje. Mechanizmy i strategie kreacji propagandowego obrazu świata w „Dzienniku Radomskim” 1940–1945*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2007.
- Piątkowski, Sebastian. *Życie codzienne Polaków w Generalnym Gubernatorstwie w świetle ogłoszeń drobnych polskojęzycznej prasy niemieckiej*. Warszawa: Instytut Pileckiego, 2021.
- Schnepf, Zuzanna. Losy pracowników niemieckiej gadzinówki „Nowy Kurier Warszawski” w świetle powojennych procesów z dekretu sierpniowego”. *Zagłada Żydów* 2 (2006): 132–59.
- Szarota, Tomasz. *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*. Warszawa: Czytelnik, 2010.
- Szulczyński, Andrzej. *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*. Warszawa: Wydawnictwo SŁOWO, 2020.
- Uruszczak, Waław. „Perwersyjne funkcje niemieckiego «prawa» w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)”. *Z Dziejów Prawa* 12 (2019): 681–707.
- Wardzyńska, Maria. *Wysiedlenia ludności polskiej z okupowanych ziem polskich włączonych do III Rzeszy w latach 1939–1945*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2017.
- Wójcik, Władysława. *Prasa gadzinowa Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1988.
- Wrzyszczy, Andrzej. *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008.

Źródła internetowe

- Beyer, John C.; Schneider, Stephen A. *Forced Labour under Third Reich. Part One*. Nathan Associates. <https://www.yumpu.com/en/document/read/5665762/forced-labor-under-the-third-reich-nathan-associates> (dostęp: 4.06.2024).

Załącznik